

Проф. д-р ик. н. Иван Николов

ИКОНОМИЧНО ПОВЕДЕНИЕ И ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ

В края на 40-те години на миналия век Клод Шенон създаде формулата за единица информация – един бит. Оттогава проблемът за информационната същност на икономическите процеси и на явленията въобще сложи началото на ново направление в науката, но все още теорията на информацията остава неразработена. В статията е направен скромнен опит за изясняване на това теоретично направление.

JEL: B22; B41

Икономичното поведение е присъщо на всички живи същества. То е условие за тяхното съществуване. Енергийната ефективност е факторът за съществуването на вида и на всеки индивид. Това важи изцяло и за човека и обществото. Икономичното поведение е като че ли генетично зададено и обхваща всички дейности. С други думи, то не е само производствено отношение, а поведение във всестранната човешка дейност. Освен, че е условието за съществуването на човека, то е и генерално условие на развитието въобще.

Известно е от физиката, от термодинамиката, че при всяко *действие* една част от енергията се деструктурира и се превръща в топлинна, поради което не може да се използва за полезна работа. Коефициентът на полезното действие винаги е по малък от единица. Тогава възниква въпросът на какво се основава развитието, как се получават допълнителни енергийни ресурси за живота на обществото.? Къде се крият корените на еволюцията? Причината за това е *взаимодействието*. При всяко взаимодействие степента на подреденост нараства. Но тук се налага да бъдем много прецизни във всяко твърдение. При взаимодействието нараства подредеността в обекта, на който се въздейства, но ентропията около него също се увеличава. С други думи, при всяко взаимодействие има действие, което означава нарастване на неподредеността, на хаоса, на ентропията. Така че винаги когато се въвежда някъде някакъв ред, расте в много по-голяма степен неподредеността, ентропията.

Нека да оставим настрана нарастването на ентропията, за това ще стане дума по-нататък, а да съсредоточим вниманието си върху обекта, върху който се въздейства. В резултат от въздействието в него нараства подредеността на елементите му. Тази подреденост е вследствие на въздействието и именно поради това тя носи белезите на въздействащия обект. Тя е отражение на въздействащата сила. Така че още тук можем да определим, че това е *отразена подреденост*. Не случайно подчертаваме този момент - *отразената* подреденост. Всеки предмет, всеки обект,

всяко живо същество, ако ги разглеждаме като система, носи в себе си определена подреденост на молекули, атоми, клетки и най-различни други елементи или подсистеми. Не за това става дума, а за придобитата нова подреденост в резултат от външното въздействие. И точно тази нова подреденост носи белезите на въздействащата система. Именно поради това е отразена подреденост, което е началото на началата. Това е ключът на развитието въобще. Няма и не може да има разнообразие, т.е. развитие, ако въздействащата сила не предизвиква в обекта, върху който се въздейства, пораждането на нови структури, нови форми, нови качества. Всичко посочено дотук обобщаваме в термина *отразена подреденост*.

Означава ли, че това твърдение е отрицание на вътрешните сили на всяко саморазвитие? Всяко саморазвитие е взаимодействие с околната среда. Всяко живо същество може да просъществува, ако има способностите да се адаптира към изменящите се външни условия на живот, т.е. да възприеме въздействието им като отразена подреденост. В този смисъл всяка адаптация, мимикрия, приспособяване към изменящите се външни условия означава отразена подреденост.

Дотук вниманието ни беше съсредоточено *върху отразеността*. Сега ще се обърнем към *подредеността*.

Когато някъде по какъвто и да е повод нараства подредеността, това означава, че се осъществява икономия на енергия. Тази икономия на енергия е основата за всякакви структурни промени в околната среда. Няма и не може да има структурни промени, т.е. развитие, ако няма излишък от енергия, ако няма енергийни ресурси.

Налага се да направим един много важен извод който ще послужи като основа за по-нататъшните ни разсъждения. Енергийните *действия* водят до намаляване на енергийните ресурси, които могат да се използват за полезна работа. При *взаимодействието* се създават енергийни ресурси, реализира се икономия на енергия. И причината за това е, че нараства подредеността във взаимодействащите си обекти. Веднага могат да възникнат въпросите каква подреденост, подреденост на какво и т.н. Това може да бъде подреденост на елементи, на частици, на предмети, на мисли, на идеи и т.н. Видът и формата на тази подреденост се предопределят от веществено-енергетичната или информационна характеристика на взаимодействащите си обекти.

Трябва да напуснем енергийните действия и да разгледаме взаимодействието като *информационен процес*. Какво означава това? Нова информация имаме тогава, когато се ражда нещо ново, в смисъл на нещо *различно*, на нова структура, нов предмет, нова мисъл и т.н. Нека да припомним, че при всяко *взаимодействие* се променя само формата на веществото или енергията. Те се запазват като величини. Тогава какво е новото? Новото е *различното* като форма, като структура, като подреде-

ност, което е вече нова информация. Това ни дава основание да формулираме едно най-общо определение на информацията – *отразена подреденост*. Като *отразеност* тя носи белезите на външната среда; отразява въздействието на външния за нея обект, но вече носи неговите характеристики като собствена подреденост. Сутрешните лъчи на слънцето огряват един връх. Той ги отразява, но те носят вече неговата структура. Възхитително е как в трептящото езеро попадат слънчевите лъчи, но вече като отразеност на върха, тъй като той се оглежда в него. Но това е подредеността на отразеното, на слънчевите лъчи, които носят със себе си образа на върха. Всяка подреденост като потенция е икономия на енергия. Слънчевите лъчи са стоплили скалата, това е нова за нея енергия, която може да предизвика структурни промени, размествания, срутване, разрушения и т.н. И така информацията е отразеност на външната среда и същевременно ново ниво на подреденост, на икономия на енергия. Тя е факторът на развитието, на промените и като отразеност, и като икономия на енергия.

Следователно *икономичното поведение* произтича от характеристиките на развитието, от взаимодействието между обектите, т.е. това е всеобща черта на неживата, живата и социалната сфери. Тъй като тук се използва терминът “поведение”, а той не е приемлив за неорганичната природа, нека да се приеме като черта, като характеристика и т.н.

Понятието “икономически отношения” съществено се различава от термина “икономично поведение”. Икономическите отношения са отношения между хората, които възникват в процеса на производството на материални блага. Обикновено в литературата е възприето отношенията между хората в процеса на производство на материални блага да се разглеждат като икономически. Още в първата си книга “Производството като взаимодействие между вещи, трудови и икономически отношения” (1965 г.) ясно разграничавам трите различни същности на производствените отношения. С други думи, икономическите отношения не покриват и не изчерпват богатото съдържание на производствените отношения. Като икономист разглеждам три различни по своя характер и по функции обществени връзки и зависимости в производството. Вероятно социолозите, психолозите или политолозите ще видят много по-голямо разнообразие на зависимости, връзки и отношения.

Преди всичко производството на материални блага представлява строго определени веществено-енергетични пропорции. Например за ушиването на един мъжки костюм е необходимо дадено количество плат, който е произведен от съответното количество примерно вълна, а тя от определен брой овце и т.н. Тъй като тези веществени зависимости се реализират чрез производствените дейности на хората, те могат да се определят като *вещни* производствени отношения. В рамките на общественото производство, стихийно (чрез пазара) или планово, в обществен

мащаб се реализират тези задължителни веществени връзки. От друга гледна точка това са материалните баланси на общественото производство. Известен е фактът, че при икономически кризи на свръхпроизводство се ликвидират огромни количества произведена продукция, за да се въведе необходимото съотношение между производство и потребление, изразено и като съотношение между предлагане и платежоспособно търсене на произведените стоки. Вещните отношения, тези задължителни материални пропорции и зависимости, които произтичат от натуралния характер на произвежданата продукция и реалните потребности от нея, са материалната база на производството.

Като надстройка над вещните отношения възникват и количествените съотношения в разпределението на труда между различните отрасли и видове производства. Това формира определено разделение на труда по професии и по специалности, които са производни пропорции на труда и се предопределят от самото материално производство. Същевременно обаче тези количествени съотношения на вложения труд зависят и от нарастването на обществената производителност на труда, от въвеждането на нова техника и организация на труда по полове и възраст. Тези взаимозависимости между хората са *трудови* производствени отношения.

Вещните и трудовите зависимости между хората имат производителен характер, чрез тях се осъществява производството, създаването на материалното богатство на обществото. Обикновено те се определят като *“производителни сили”* на обществото.

Третата група отношения, които възникват по повод на производството, са *икономическите* отношения между хората. Те не са отношения по създаването на материалното богатство - такива са вещните и трудовите. Икономическите отношения са свързани с *присвояването* на създаденото материално богатство. Така възниква проблемът за собствеността, който, както отбелязахме, не е свързан със създаването на богатството, а с неговото присвояване. Много е трудно да се разграничат исторически тези два момента. На пръв поглед нещата изглеждат така: “Аз съм произвел това нещо, следователно то е мое.” Но това е само едно повърхностно обяснение на възникването и същността на собственическите отношения, на собствеността.

В първобитните общества, както и в някои ескимоски общности, преди всичко поради ниската си производителност трудът е колективен и произведеното също е колективно притежание. При такива производствени условия много трудно могат да се обособят собственически отношения. Често срещу тази теза се възразява елементарно, че например дрехите, личните оръжия, дом и т.н. са частни, а не са колективна собственост. Винаги е имало и ще има лична “собственост” върху непосредствените предмети, с които си служи индивидът. Тук става дума не за средствата за лично потребление, а за средствата, чрез които се

реализира производството на материалните блага. То се осъществява от колектива, с общ труд, даже и при по-тясната специализация на някои трудови дейности. И именно поради това произведеното е общо притежание и се разпределя по правила, установени по традиция.

Следователно първото предварително условие за възникването на икономическите отношения е сравнително по-висока степен на обществена производителност на труда, която създава един, условно казано, *излишък* над необходимото за продължаването на живота в общността. Този излишък е източникът както на ново разширяване на производството, така и на потреблението. Второто условие е излишъкът, по-голямото количество от материални блага, да се превърне в "богатство", което може да носи ново богатство. Тук се крие тайната на натрупването. Този излишък вече губи своята непосредствена характеристика като полезност и независимо от неговите потребителски характеристики се превръща в богатство. Богатството е "богатство", то е количество въпреки веществената си определеност. И именно поради това може да бъде обявено за частно от лице или колектив (обособен от общността). Присвояването е възможно именно защото става дума за "излишък", т.е. на богатство, което е над най-непосредствените потребности на общността. С други думи, една част от богатството, създадено от цялата трудова общност, се присвоява *частно* - "това е вече мое, не е ваше," то е *собственост*. Присвоява се богатство, което става частна собственост независимо от неговата натурална форма - земя, имоти, пари, фабрики, и от това дали се присвоява от отделна личност, или от обособена група от общността. Обикновено присвоеното е във формата на средства за производство или в неговото парично изражение, защото по този начин най-добре се очертава т. нар. излишък - това, което е в повече от необходимото за потребление.

И така икономическите отношения са отношения на присвояване, на *собственост*. Историческото им развитие се обуславя от развитието на формите на присвояване, на собственост, а пък те от своя страна - от степента на развитие на производителните сили. При внимателно проучване на исторически разнообразните форми на присвояване ще се разкрие една първична зависимост от степента на развитието на производителните сили. Не трябва да се робува на категоричната закономерност при дефинирането на различните общественно-икономически формации, но това не означава да се пренебрегне основното определящо отношение между степента на развитието на производителните сили и на формите на собственост.

Сега да се спрем на въпроса вечни ли са икономическите отношения? Първо, те възникват на определена степен на сравнително високо развитие на производителните сили. Второ, присвояването има исторически смисъл само когато това високо развитие на производителните сили

е крайно недостатъчно, за да осигури всеобщо благоденствие на хората на труда. Присвояване има тогава, когато в обществото доминира всеобща бедност. Присвояващите стават богати, а останалите – бедни. Икономическите отношения улесняват богатите да стават по-богати, а бедните по-бедни. Трето, което е много важно като характеристика на икономическите отношения, присвоява се богатството, но това е продукт на труда, предметен труд, предметено знание и трудов опит. Присвоява се вещно, предметно, предметено богатство; присвояват се вещи, стоки, пари, капитал. Не може да бъде присвоено знание, творчество, мисъл, ако то не е предметно, ако не е продукт на труда. Знанието, творчеството не се присвояват, те се усвояват от други, без да се отчуждават от своя творец. Присвояването предполага отнемане, отчуждаване, т.е. превръщане в собственост. Следователно могат да се присвояват продуктите на материалното производство, продукти на труда.

Икономическите отношения са превърнатата форма на производителните сили. Тази основна постановка на К. Маркс никога не трябва да се забравя. Същността на производството са производителните сили, а тяхната превърнатата, замаскирана форма са икономическите отношения. И именно поради това последните създават превратна видимост. Те изглеждат като същностна характеристика на производството, като нещо вечно и винаги присъщо на материалното производство. Фактически обаче това не са икономическите, а икономичните отношения, които не са само производствени. Както вече отбелязахме, те са обща характеристика на цялостното поведение на човека във всички сфери на неговата дейност. Човек винаги, когато се придвижва от една точка към друга, избира по-краткия път, икономисва водата, електричеството, дрехите, храната и т.н. Икономичното отношение не е само обществено отношение, то е присъщо на целия животински свят. Оцеляват онези видове, които най-икономично изразходват енергията си. Икономичното обаче е по-общо отношение или принцип, който е присъщ и за явленията в неорганичната природа.

Последното твърдение изисква по-голяма аргументация. Известен е законът на термодинамиката за ентропията. При всяко физическо действие част от изразходваната енергия се превръща в топлинна, т.е. в такава, която не може да се използва за полезна дейност. Това е деформирана, хаотична енергия. Ето защо коефициентът на полезно действие е винаги по-малък от единица. Ентропията е всеобщ принцип на процесите във Вселената, изразен в нейното разширяване. Въпреки действието на ентропията в продължение на милиарди години във Вселената се формират милиарди галактики, всяка от които с милиарди звезди. Това означава, че успоредно с разширяването в отделни моменти, на отделни места настъпва и свиване, структуриране, подреждане. Това е обратен на ентропията процес, това е информация. Ако при действието се

ражда ентропия, то при взаимодействието се ражда информация. Винаги когато една система въздейства върху друга, последната носи нова подреденост, носи белезите на въздействащата система. Информацията е обратна на ентропията, тя е нова степен на подреденост на елементите на каквато и да е система. И отново подчертаваме, че информацията по своята същност е степен на подреденост, тя не е еднозначно определено вещество или енергия. Информацията има две основни форми на израз като отразеност на външно въздействие, тя е *съобщение* за белезите на системата, която е въздействала, т.е. съобщава нещо за света извън нея. Същевременно като степен на подреденост, като обратна на ентропията информацията е *икономия на енергия*. Или при всяко действие расте ентропията, загубата на полезна енергия, а при всяко взаимодействие настъпва нова подреденост, т.е. икономия на енергия. Ето защо принципът на "енергийна ефективност" е всеобщ както за органичната, така и за неорганичната природа. Този принцип се реализира чрез информацията, чрез всяко взаимодействие, чрез раждането на нова подреденост, т.е. на икономия.

Икономичното е характеристика на взаимодействието въобще, то е израз на нова подреденост, то е противопоставено на ентропията като деформиране на енергията. Икономичното в обществото се проявява като всеобщо поведение на хората, като икономия на богатство, а то винаги има някакъв паричен еквивалент. Това намира своя превърнат вид в икономическите отношения. Паричният еквивалент на икономисаното богатство е в нечия собственост, т.е. това е икономическо отношение. Икономическите отношения създават стимула за присвояването на икономисаното богатство, самите те не са отношения на икономия. Доколкото стимулират икономията въобще, това се дължи на собствеността върху богатството, която винаги трябва да нараства. Натрупването на богатството е характеристика на икономическите отношения именно като отношения на собственост. Исторически, натрупването на богатството приема формата на натрупване на капитал. Капитализмът като обществено-икономическа формация може да съществува и да се развива само при условието на непрекъснато натрупване на капитала. Така че висшата (или най-висшата) форма на съществуването и развитието на икономическото отношение е капиталът, респ. капиталистическата икономическа система.

Именно в натрупването на капитала се крие неговото собствено отрицание, а с това и отрицанието на икономическите отношения. К. Маркс вижда ликвидирането на капиталистическата собственост в процеса на натрупването на капитала, процес, при който пролетариатът обеднява относително и абсолютно, което мотивира провеждането на пролетарска революция и установяването на диктатура на пролетариата. Това е политическото решение за ликвидиране на капитала и на капитализма. Но на

този процес може да се погледне и от друг аспект. За да се осъществява в нарастваща степен натрупване на капитала, е необходимо непрекъснато да се усъвършенстват средствата за производство, и то така, че разходите за труд да намаляват. Колкото по съвършени са техниката и технологията на производството, толкова по-малко е участието на живия труд в материалното производство. Например, ако в началото на XX век участието на работната сила в промишлеността на САЩ е 80%, то в края на столетието то е не повече от 10-12%. Ролята на услугите нараства изключително много и те поемат около 75% от общата работна сила. Сега в индустрията работната сила на човека е заместена от работи и автоматизирани поточни линии, които се ръководят от компютри. Тенденцията в сферата на материалното производство е да изчезне трудът, т.е. предметяването на човешката работна сила. Тази, която все пак остава на работа в така роботизираното и автоматизирано материално производство, е заета с функциите на контрол и управление на процесите. Тя не се предметява непосредствено, т.е. основната характерна черта на труда – *предметяването, отпада*. С това отпада и трудът в материалното производство, без да отпада участието на хората в неговото регулиране и управление.

Тук изпъква един основен дискуссионен проблем - какво е труд? Това безспорно е човешка дейност. Но дали всяка човешка дейност може да се определи като труд? Не всяка човешка дейност е труд, а само тази, която е свързана с производството на материални блага и която се предметява в тях. Трудът, както вече посочихме, е физическа, умствена, творческа, интелектуална и т.н. дейност, но *предметена*. Предметният резултат от трудовата дейност е материален продукт, предмет, вещь, нещо осезаемо. Умствената дейност има за резултат нова идея, нова мисъл, ново творчество, например песен, композиция, картина, роман и т.н. Тази дейност, която намира такъв външен израз, не е труд, това е творчество. Така стигаме до парадоксалното твърдение, че композиторите, художниците, писателите, философите не се трудят. Да, наистина не се трудят, те творят, тяхната дейност е творчество, тя не е в областта на материалното производство. Те са в сферата на духовното производство и дейността им не се предметява в материални блага. Те създават духовни блага. Тази дейност не е труд.

Това определение на труда влиза в противоречие с обикновеното гражданско използване на термина труд. В житейската практика обикновено всяка или почти всяка човешка дейност се определя като труд.

Тук се прави опит на основата на теоретично определени критерии и изхождайки от практиката, да се разграничи трудът като строго дефинирана човешка дейност. Това разграничение се налага от промените, които настъпват сега в епохата на развитието на информационните технологии.

Втората глобална промяна, която настъпи в сферата на общественото производство, е, че материалното производство отстъпва своята ръководна роля на духовното производство. Науката и нейните продукти доминират в обществените отношения. Ето един пример: Балансовата цена на една информационна фирма, специализирана в подготовката на програми за Интернет, в която работят около 50 човека, е около 80 млн. USD. Тук влизат разходите по помещенията, компютрите, обзавеждането и всички други предмети, необходими за производствената дейност на колектива. Пазарната ѝ цена е 3 млрд. USD. Какво се купува и какво се продава при този случай? Явно е, че не се купува готов продукт, не се купуват материални вещи. Изобщо не се купува нищо, което е готово и изнесено за продан. Купува се интелектуалната мощ, интелектуалният потенциал на този работещ колектив. И тук веднага възниква въпросът: след като се купи тази фирма, каква собственост притежава новият ѝ собственик? Тя е в размер на нейната балансова цена – 80 млн. USD. Виждаме, че за останалото до 3 млрд. USD е изчезнала собствеността като икономическо отношение на присвояване на определен труд. Може ли да се каже в случая, че новият собственик на фирмата ще притежава като собственик бъдещите програми за Интернет, създадени от работещия колектив? Категорично не! Няма отношение на собственост там, където не настъпва отношение на присвояване, респ. на отчуждаване. Не могат да бъдат отчуждени знанието, талантът, потенциалната възможност за творчество, заложили в новите програми, създадени от колектива.

Въпреки тези теоретични разсъждения в практиката съществуват такива отношения, при които главният продукт е научна новост и тя се продава, а нейната равностойност се присвоява от собственика на фирмата, т.е. присвоява се научният продукт, установява се собственост върху него. Да, това е все още така! Но все повече на пазара доминират малки фирми, в които научният колектив създава иновации, но този колектив работи сам за себе си. Вътрешната организация на такъв тип предприятия е хоризонтална, т.е. всеки е отговорен за това, което върши, и само като колектив могат да решават общите проблеми. Тук изчезват отношенията на собственост, тъй като получените доходи принадлежат на хората, които ги създават, и няма никакво “присвояване” на определен труд. От подобна гледна точка в тези производствени отношения изчезва икономическото, така както го дефинирахме. Затова частното присвояване на научния продукт на базата на частната собственост върху условията за производство е явление, което с развитието на глобализацията ще изчезва.

Възниква въпросът “Ако иновацията, създадена от колектива, има цена, нали срещу тази цена се получават доходи - няма това не са икономически отношения?” Не, не са! Какво нещо е класическата цена?

Съгласно политическата икономия тя е паричен израз на стойността на стоката. Да, обаче тази "стока" няма стойност, защото в нея не е предметен труд, тя е носител само на знание. Това знание няма строго определена предметна форма. То може да е изписано на книга, може да е снимано на филм или да е само макет на бъдещо устройство и т.н. Неговата предметна реализация може да бъде най-различна. След като няма стойност, от какво се определя цената му? От ползата, която може да донесе. Този, който го купува, прави сметка за разходите и за евентуалните приходи, така че тук се търси не икономическото, а икономичното, ефективното. От този пример много ясно проличава, че икономическото е само превърната форма на икономичното, което е същностното обществено и природно отношение.

Накрая още веднъж ще повторя, че глобализацията е остър вътрешнопротиворечив социален процес. В света се извършва действително доминиране на информационните отношения, на господството на науката над материалното производство, с което отпадат и отношенията на собственост, отпада и икономическото. Очертават се бъдещите контури на една нова обществена система, която ще се развива с развитието на информационното общество. Но същевременно, както вече посочихме, още повече се задълбочава разликата между развитите и изоставащите държави, расте социалното неравенство, а с това и недоволство. Глобализацията е заредена със социален взрив.

26.IX.2007 г.